Research Paper © 2012 IJFANS. All Rights Reserved,

दलित साहित्याचा आधुनिकतावादी आणि उत्तर आधुनिक दृष्टिकोन

डॉ. भूषण प्रदीपकुमार देशमुख (सी.एच.बी.)
मराठी विभाग
डॉ. गोपाळराव खेडकर महाविद्यालय गाडेगाव (तेल्हारा)

Abstract (सारांश)

मराठी साहित्यात आधुनिकतेनंतर उदयास आलेले दलित साहित्य हे भारतीय समाजातील सामाजिक अन्याय, अस्पृश्यता आणि विषमतेविरुद्ध उभे राहिलेले सशक्त साहित्यिक आंदोलन आहे. आधुनिकतावादाने व्यक्तीच्या अस्तित्वाचा, असंतोषाचा आणि आत्मसंघर्षाचा शोध घेतला; परंतु दलित लेखकांनी या आत्मसंघर्षाला सामाजिक आशय देत “माझे अस्तित्व म्हणजे माझ्या समाजाचे अस्तित्व” ही नवी जाणिव प्रकट केली. त्यामुळे दलित साहित्य हे आधुनिकतेच्या वैयक्तिक संवेदनांपेक्षा सामूहिक अनुभवावर आधारित झाले. उत्तर आधुनिकतेने केंद्रसत्तावादी विचारसरणीला नाकारून उपेक्षित वर्गांच्या अनुभवांना मान्यता दिली. या संदर्भात दलित साहित्य हे उत्तर आधुनिकतेचे प्रत्यक्ष सामाजिक रूप मानता येते. दलित लेखनात विडंबन, तुटकपणा, बोलीभाषा, आणि बहुविध सत्यांची मांडणी दिसते. शरणकुमार लिंबाळे, नामदेव ढसाळ, दया पवार, आणि बाबुराव बागुल यांच्या लेखनातून आधुनिक आणि उत्तर आधुनिक विचारप्रवाहांचा समन्वय दिसून येतो. अशा प्रकारे दलित साहित्य हे आधुनिकतेच्या मानवी मूल्यांचा वारसा घेऊन, उत्तर आधुनिकतेच्या बहुविध जाणिवेतून स्वतःचे स्वतंत्र आणि वास्तववादी साहित्यिक विश्व घडवते. हे साहित्य केवळ कलात्मक नव्हे, तर सामाजिक परिवर्तनाचे घोषणापत्र आहे.

Keywords (मुख्य संकल्पना)

दलित साहित्य, आधुनिकता, उत्तर आधुनिकता, अस्तित्ववाद, सामाजिक न्याय, आत्मानुभव, ओळख, विद्रोह, वास्तववाद, बहुविधता

मुख्य भाग

मराठी साहित्यातील आधुनिक आणि उत्तर आधुनिक प्रवाहांनी भारतीय समाज, माणूस, मूल्ये आणि जगण्याकडे पाहण्याची दृष्टी मूलभूतपणे बदलून टाकली. आधुनिकतेच्या काळात व्यक्तीचे अस्तित्व, त्याची एकाकीपणा, नैतिक संघर्ष आणि सामाजिक विसंगती यांचा शोध घेतला गेला; तर उत्तर आधुनिकतेने सर्वसत्तावादी केंद्रांना प्रश्न विचारत समाजातील उपेक्षित वर्गांच्या आवाजाला स्थान दिले. या दोन्ही प्रवाहांशी दलित साहित्याचे नाते अत्यंत जिवंत आणि सक्रिय

स्वरूपाचे आहे. दलित साहित्य हे आधुनिकतेचा आत्मशोध आणि उत्तर आधुनिकतेचा बहुविध दृष्टिकोन या दोन्हींचे एकत्रित रूप आहे.

१९५० नंतर मराठी साहित्यात आधुनिकतेचा उदय झाला. औद्योगिक क्रांती, नागरीकरण, पाश्चात्य विचारांचा प्रभाव या पार्श्वभूमीवर माणूस आपल्या आतल्या अस्थिरतेचा आणि अस्तित्वाचा शोध घेत होता. परंतु ही आधुनिकता प्रामुख्याने शहरी, मध्यमवर्गीय आणि शिक्षित समाजापुरती मर्यादित होती. या काळात समाजाच्या तळागाळातील दलित माणसाचे जीवन या साहित्यापासून दूर होते. त्याच्या वेदना, उपेक्षा आणि अन्याय यांना या आधुनिक साहित्यात स्थान नव्हते. म्हणूनच १९६० नंतर उदयास आलेले दलित साहित्य हे आधुनिकतेला उत्तर देणारे वास्तववादी आणि विद्रोही साहित्य ठरले.

आधुनिक साहित्य माणसाच्या अंतर्मनाचा शोध घेत असताना दलित लेखकांनी अस्तित्वाच्या संघर्षाचा सामाजिक अर्थ मांडला. बाबुराव बागुल, नामदेव ढसाळ, दया पवार, आणि शरणकुमार लिंबाळे यांच्या लेखनात आधुनिकतेचा विद्रोहाचा स्वर दिसतो. दलित साहित्याने आधुनिकतेच्या “कला कला म्हणून” या संकल्पनेला नाकारले आणि सांगितले की, कला म्हणजे संघर्ष, कला म्हणजे परिवर्तन. त्यामुळे दलित साहित्य हे आधुनिकतेतील मानवीयतेचा विस्तार आहे, पण तो केवळ बौद्धिक नाही तर जिवंत सामाजिक अनुभूतीवर आधारित आहे.

उत्तर आधुनिकतेने सर्वसत्तावादी, एकमुखी विचारसरणींना आव्हान दिले. तिने सांगितले की, एकच सत्य नाही – प्रत्येक समूहाचे, प्रत्येक वर्गाचे स्वतःचे सत्य आहे. ही संकल्पना दलित साहित्यात स्वाभाविकरीत्या उमटते. दलित साहित्य हे ब्राह्मणी मुख्य प्रवाहाला विरोध करणारे, काठावरच्या माणसाच्या अस्तित्वाचा आवाज आहे. उत्तर आधुनिकतेप्रमाणेच ते केंद्रविरहित, अनुभवप्रधान आणि विखंडित वास्तवाचे दर्शन घडवते. शरणकुमार लिंबाळे यांची ‘अक्करमाशी’ आत्मकथा, नामदेव ढसाळ यांच्या कविता आणि दलित स्त्री आत्मकथांमध्ये द्विगुणित शोषणाचे वास्तव दिसते. ही सर्व वैशिष्ट्ये उत्तर आधुनिकतेच्या बहुसांस्कृतिक आणि सापेक्ष जाणिवेचे प्रतिरूप आहेत.

दलित साहित्याची भाषा ही थेट, उग्र आणि बोलीतील आहे. आधुनिक साहित्यातील प्रतीकात्मक आणि सौंदर्यशाली भाषेऐवजी दलित लेखक थेट सत्य सांगतो. त्यांची भाषा ही विरोधाची भाषा आहे – ती मुख्य प्रवाहातील संस्कारी भाषेचा निषेध करते. नामदेव ढसाळांची कविता, लक्ष्मण माने यांची आत्मकथा किंवा शरणकुमार लिंबाळे यांची कादंबरी - सर्वत्र वास्तवाचे तुकडे, आक्रोश आणि आत्मशोध यांची जाणीव दिसते.

दलित साहित्याने आधुनिकतेतील मानवी मूल्यांना पुढे नेले, पण त्याचबरोबर आधुनिकतेच्या मर्यादा देखील ओळखल्या. आधुनिकतेने माणसाला स्वतंत्रता दिली, पण ती स्वतंत्रता दलिताला

ISSN PRINT 2319 1775 Online 2320 7876
Research Paper © 2012 IJFANS. All Rights Reserved, Journal UGC CARE Listed (Group-I) Volume 12, Issue , 01 2023

मिळाली नाही. दलित लेखकाने या मर्यादेला भेदून आपल्या अनुभवांना साहित्यरूप दिले. त्यामुळे दलित साहित्य हे केवळ आधुनिकतेचे अनुसरण नाही, तर आधुनिकतेला सामाजिक अर्थ देणारे आणि उत्तर आधुनिकतेच्या मुक्त, बहुविध दृष्टिकोनाशी सुसंगत असे स्वतंत्र प्रवाह आहे.

निष्कर्ष

दलित साहित्य हा आधुनिकतेचा वारस आहे, परंतु तो उत्तर आधुनिकतेकडे वाटचाल करणारा आणि केंद्रस्थानी “माणूस” ठेवणारा आहे. या साहित्याने आधुनिकतेच्या व्यक्तिनिष्ठ चिंतेला सामाजिक आशय दिला आणि उत्तर आधुनिकतेच्या बहुविधतेतून स्वतःचे स्वतंत्र स्थान निर्माण केले. दलित साहित्याचे आधुनिकतावादी व उत्तर आधुनिक दृष्टिकोनातून विश्लेषण केल्यास स्पष्ट होते की हे साहित्य केवळ अनुभवाचे नव्हे तर विचारांचे, अस्तित्वाचे आणि परिवर्तनाचे घोषणापत्र आहे.

संदर्भ सूची (References)

- बागुल, बाबुराव. जेव्हा माणूस जागा होतो. मुंबई: श्रीविद्या प्रकाशन, 1963.
- पवार, दया. बलुतं. मुंबई: पॉप्युलर प्रकाशन, 1978.
- ढसाळ, नामदेव. गोलपीठा. मुंबई: लोकवाङ्मय गृह, 1972.
- लिंबाळे, शरणकुमार. अक्करमाशी. पुणे: लोकवाङ्मय गृह, 1984.
- माने, लक्ष्मण. उपरा. पुणे: लोकवाङ्मय गृह, 1980.
- लिंबाळे, शरणकुमार. दलित साहित्याचा सिद्धांत. मुंबई: लोकवाङ्मय गृह, 1992.
- मोहिते, भीमराव. दलित साहित्याची वाटचाल. मुंबई: कंटिनेंटल प्रकाशन, 2005.
- इंगळे, मंगेश. उत्तर आधुनिकता आणि मराठी साहित्य. नागपूर: ग्रंथप्रेमी प्रकाशन, 2014.